

V. László Zsófia

Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”

Egy 18. századi nemesasszony élete és példája
a halotti beszédek tükrében

A 18. SZÁZAD ELEJÉN a magyar nemesasszonyok sorsát, akárcsak a nyugat-európai nemesi és felsőpolgári körökbe tartozó társaikét, gyermekkoruktól a házaseséltre való felkészülés, majd az anyai és a háziasszonyi feladatok ellátása határozta meg. A szellemi kultúra legnagyobb része a férfiaknak fenntartott terület maradt. Egyesek a nőket természetükből adódóan alkalmatlannak tartották arra, hogy a hitgyakorláshoz szükséges vallási tételek, imádságok és kegyes olvasmányok ismeretén túl szellemi munkát végezzenek, mások egyszerűen szükségtelennek, sőt veszélyesnek tartották, hogy egyéb tudományokban is elmélyedjenek.¹ Csak néhány különösen szerencsés nőnek adatott meg – ha szülei anyagi helyzete és gondolkodásmódja lehetővé tette –, hogy fiútestvéreihez hasonló oktatásban részesüljön.

Bár a nők képességeivel, a nőneveléssel kapcsolatos viták csak a század második felében, a felvilágosodás hatására kaptak nagyobb hangsúlyt, az előzmények a 17. századra nyúltak vissza. Először Angliában és Franciaországban jelentek meg azok a kiáltványok, tudományos értekezések, melyek a társadalom érdekében a korábbinál nagyobb figyelmet kívántak szentelni a nőnevelésnek.² Magyarországon ennyire nyílt formában nem jelentek meg ezek az igények, de a 17. század folyamán Pázmány Péter prédikációi között már két alkalommal találkozunk hasonló témával,³ majd az 1770-es évektől elkezdték magyarra fordítani a nőknek szánt életvezetési tanácsadókönyveket, amelyek részletesen tárgyalták a nevelés kérdését.⁴ Az érdeklődés növekedését és a szemléletmód változását jelzi az is, hogy a korban több kimagasló képességű asszonyról szóló halotti prédikáció központi témája a női műveltség és neveltetés volt. Eközben egyre nőtt azoknak az asszonyoknak a száma, akik a könyvnyomtatás támogatásával, tudósok patronálásával, magyar nyelvű fordítások készítésével, esetleg saját gondolataik, érzéseik papírra vetésével kivették részüket a kulturális életből. Ennek ellenére a nőkkel kapcsolatos

¹ A nők szellemi alacsonyabbrendűségének általánosan elfogadott nézetével már François Poullain de la Barre szembeállt (POULLAIN DE LA BARRE, 1673.), azonban még a nőnevelés úttörői, köztük Fleury, Fénelon és Rousseau is úgy gondolták, hogy a lányoknak csak a fiúkénál egyszerűbb, gyakorlatiasabb ismeretekre van szükségük.

² A nőkkel kapcsolatos gondolkodásmód változására, a 18. századi nőnevelés kérdésére lásd OROSZ, 1962. 9–47., FÁBRI, 1999. 7–53., OFFEN, 2000. 31–49., SONNET, 1993. 101–131.

³ Házasságban-élő asszonyok tanúsága. In: PÁZMÁNY, 1983. II. 119–133., Mint kell a keresztyén leányt nevelni. In: PÁZMÁNY, 1983. III. 271–286.

⁴ Az életvezetési tanácsadókönyvekkel kapcsolatban lásd LÁSZLÓ 2007.

nyilvános vita továbbra is férfiak között zajlott egészen 1804-ig, amikor megjelent Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina levelezése.⁵

Daniel Polixéna ennek a változó korszaknak volt a szereplője, a női törekvések egyik első magyar szószólója, aki korát megelőzve mondta ki a nők tanuláshoz, szellemi munkához való jogát anélkül, hogy megkérdőjelezte volna a hagyományos női szerepeket: a feleség, az anya és a háziasszony kötelességeit.⁶ Ez a kettőség ad lehetőséget arra, hogy életét tanulmányozva bepillantást nyerjünk a 18. századi nemesasszonyok világába, és megtudjuk, hogy miben tért el kortársaitól, mely cselekedeteit, tulajdonságait tartották példaértékűnek.

Daniel Polixéna a 18. század egyik legműveltebb magyar asszonya volt, amit legjobban talán az bizonyít, hogy már kortársa, Bod Péter is elismeréssel adózott előtte. Így került be – már életében – e „tudományokat szerető és követő Erdélyi Féniks”⁷ Lorántffy Zsuzsanna, Petróczy Kata Szidónia és Bethlen Kata mellett negyedik asszonyként a *Magyar Athenas*-ba, a magyar irodalom mintegy 500 jeles alakja közé. A négy kivételes tehetségű asszony közül kettőt ráadásul rokoni szálak fűztek össze: Daniel Polixéna Petróczy Kata Szidónia költőnő unokája volt. Talán tőle örökölte képességeit, irodalmi ambícióját, amelyet lányainak is igyekezett továbbadni. Az anyai mintaállítás különleges példáját figyelhetjük meg itt, amely Petróczy Kata Szidóniától kezdve négy generáción át hatott, és arra ösztönözte a család nőtagjait, hogy szellemi képességeiket kibontakoztassák.⁸ Ebben a lánclatban Daniel Polixéna volt az összekötő kapocs, aki megérte gyermekei felnövekedését, példát állított nekik, és határozottan ki is jelölte feladataikat.

A halotti beszédek forrásértékéről

A Daniel Polixénáról kialakult képet a temetésére írt halotti beszédek alapján kívánom bemutatni. A halotti beszédek irodalomtörténeti, történeti forrásként való felhasználásáról manapság a magyar kutatók körében is egyre több szó esik.⁹ A műfaj a 16. század második felétől kezdve a német protestáns halotti prédikációk hatására terjedt el Magyarországon, és a vallási kapcsolatok miatt még erőteljesebben Erdélyben. A prédikációkat és a világi szövegeket tartalmazó orációkat a halott emlékezetére és az élők okulására a tehetősebb családok ki is nyomtatták, és az

⁵ N. N., 1804.

⁶ Daniel Polixéna és lányai neveltetéséről, irodalmi tevékenységéről egy korábbi tanulmányomban már írtam (lásd LÁSZLÓ 2005), a téma azonban további kutatást igényelt, amelynek eredményei jelen dolgozatban olvashatók. Bár korábban ragaszkodtam a halotti beszédekben előforduló névalakok használatához, mivel ez nem volt egységes, ráadásul nem mindig egyezett az autográf aláírással, jelen tanulmányban már a szakirodalomban elfogadott névalakokat használom.

⁷ BOD, 1766. 55–56.

⁸ Fiúágon ennél is tovább élt az irodalmi ambíció Daniel Polixéna fia és unokája, az idősebb és az ifjabb Wesselényi Miklós személyében.

⁹ KECSKEMÉTI, 1998., NAGY, 2001. 23–41., NEMES, 2001. 41–46. – Kecskeméti munkája részletes bibliográfiát tartalmaz a halotti beszédekkel kapcsolatos magyar és külföldi szakirodalomról.

egyedülálló személyekről szóló beszédek egybefűzve kiadták. E kötetek olykor önálló címet is kaptak. A szövegekhez gyakran kapcsolódtak a halottat búcsúztató versek, amelyeket rokonok, tanítók, tanítványok írtak,¹⁰ vagy éppen fordítva, a prédikátor az elhunyt nevében versekkel búcsúzott el annak szeretteitől. Nem tudni, hány példányban jelentek meg ezek a kötetek, és kikhez jutottak el valójában, de napjainkban több közgyűjtemény őriz egykori nemesi könyvtárakból származó halotti beszéd-gyűjteményeket, nagyrészt a 18. századból és a 19. század első feléből. A prédikációkat és orációkat a család jelenlétében mondták el, és sokszor rokonok, közeli ismerősök szolgáltatták az életrajzi adatokat, és határozták meg a textust, ezért a sematizálás és az apologizálás kétségtelen jelei, bizonyos szabályok és a meghatározott toposzrendszer alkalmazása ellenére is sok információval szolgálnak az elhunytokról. Több parentáció vagyis búcsúztató feldolgozása pedig lehetőséget ad arra, hogy elkülönítsük egymástól a műfaj állandó elemeit és az egyes személyekhez kapcsolódó egyedi jellegzetességeket. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az így kirajzolódó kép olyan sajátos reprezentáció, amely sok esetben többet elárul a mű írójáról és megrendelőjéről – az elhunyt családjáról – mint szereplőjéről. Egyéb források bevonásával és a szövegek kritikai kezelésével azonban árnyaltabbá és összetettebbé lehet tenni ezt a jellemrajzot.

A Daniel Polixénáról és három lányáról – Wesselényi Polixéna, Mária és Anna – szóló tizenkét prédikáció¹¹ adatait az általuk fordított művek előszava,¹² Daniel Polixéna férjének, Wesselényi Istvánnak a halotti beszédei¹³ és a családi levéltárban fennmaradt iratok egészítik ki. Így két egymást követő generáció különböző életkorban elhunyt tagjairól és mintegy ötven évet átölelő időszakról szólnak forrásaink.¹⁴ Bár Daniel Polixéna Zsuzsanna nevű lányáról készült halotti beszédéről nincs tudomásom, őt is be lehet mutatni a családi arcképcsarnokban. Egyrészt anyja és

¹⁰ Daniel Polixéna közvetlen környezetéből: Wesselényi Polixéna halálára gyászverset írt egykori tanítója, Cornides Dániel, öccse, Wesselényi Miklós, unokaöccse, Daniel István és egy távolabbi rokon fiú, Daniel Sámuel. A három fiú ekkor a kolozsvári református kollégium tanulója, így Cornides Dániel tanítványa volt. Mint majd látni fogjuk, Wesselényi Polixéna apjához írt búcsúztatóverset, Wesselényi Mária gyászversének szerzője pedig férje, Teleki Ádám volt. Végül Wesselényi Annát említeném, aki maga kérte halálos ágyához azt a lelkeszt, aki később egy prédikációban emlékezett meg róla. Daniel Polixéna családfáját lásd az I. mellékletben.

¹¹ Daniel Polixénáról: INCZE, 1776., SZATHMÁRI PAP, 1776., DEÁKI [FILEP], 1776., N. N., 1775., Wesselényi Polixénáról: DEÁKI FILEP, 1765., HUSZTI, 1765., INCZE, 1765., CORNIDES et al., 1765., Wesselényi Máriáról: TELEKI, 1786., VERESTÓI, 1786., Wesselényi Annáról: ZÁGONI BODOLA, 1808., F[EL]VINTZI TAKÁTS, 1808.

¹² PICTET, 1752., STAPPER, 1774., SARASA, 1784.

¹³ WESSELÉNYI, 1759., SZATHMÁRI PAP Zsigmond, 1759., VERESTÓI, 1759., INCZE Mihály, 1759.

¹⁴ Wesselényi Polixéna 21 éves fiatalasszonyként, Mária harminchét évesen, Anna és Daniel Polixéna ötven, illetve ötvennégy éves korában távozott az élők sorából 1765 és 1808 között. Készült a korszakban prédikáció a harmadik generációról is, mégpedig Wesselényi Polixéna kislányáról, Kemény Polixénáról, aki kéthónapos korában követte anyját a sírba. Ez a prédikáció azonban, érthető okokból, inkább az apa vigasztalásával foglalkozott, mint magával a gyermekkel, ezért nincs számomra felhasználható eleme, a gyermek halálának időpontján kívül. Daniel Polixéna halotti beszédek alapján kirajzolódó családfáját lásd a mellékletben.

húgai beszédei számolnak be élete jelentősebb eseményeiről, másrészt fordításai¹⁵ és a 19. század folyamán kiadott útinaplói¹⁶ tárják elénk gondolatait.

Daniel Polixéna származása és neveltetése

Daniel Polixéna 1720-ban vagy 1721-ben született. A pontos dátum nem derül ki a halotti beszédekből, amelyek csak arról tudósítanak, hogy 1775. április 28-án bekövetkezett halálakor ötvennégy éves volt.¹⁷ Apja Daniel István, Udvarhelyszék főkirálybírája,¹⁸ anyja Pekri Polixéna, anyai nagyanyja pedig az egyik első magyar költőnő, Petrőczy Kata Szidónia volt.¹⁹ Ő 1708-ban meghalt, így Daniel Polixéna személyesen nem ismerhette, művei tanúsága szerint mégis példaképének tartotta: „nem vólt az eleitől-fogva a' Keresztyénségben újság, hogy az Aszszonyok a' Tudományok és a' Könyvek' írása körül foglalatoskodjanak [...] tsak az én Bóldog Emlekezetü Nagy Anyám-is, Gróf Petrötzi Kata, Néhai Gróf Pekry Lörintz Urnak kedves Élete Párja' a'ki vala, a' mi Magyar Nemzetünk hasznára a' Német Nyelvből Magyar Nyelvre három jeles könyveket fordíta [...] Szükség vólt tehát énnékem ezen Bóldog Emlekezetü Édes Nagy Anyámat-is követnem, a' mennyire a' nékem adatott Kegyelem engedte, ha többre nem érkezhetném-is, avagy tsak ezen egy Munkátskának Világosságra való botsátásával.”²⁰

Daniel István szintén művelt ember volt, aki a katonáskodás, majd hivatali tisztségei betöltése mellett is kerített időt magának a kegyes irodalomban való elmélyülésre, fordításra, gondolatainak feljegyzésére. Irodalmi tevékenységét főként idősebb korában fejtette ki, amikor gyermekei már családos emberek voltak. Fiának és lányának magas szintű oktatása mégis arról árulkodik, hogy a kultúra iránti elkötelezettség korábban is élt benne.

Nem sokat lehet tudni arról, hogyan nevelték a korszakban a nemesi családok leányait. Épp ez a csend utal arra, hogy esetükben elegendőnek tartották a ház körüli teendők elsajátítását, miközben a fiúkat kisebb korukban házitanítókra bízta, majd kollégiumokba küldték tanulni. Bár a lányok nevelését hallgatólagosan továbbra is az anya feladatának tekintették, a 18. század folyamán terjedni kezdett az a nézet, hogy nem szabad megelégedni a hagyományozódó ismeretátadással.

¹⁵ FENOUILLOT, 1785., LITTLETON, 1786.

¹⁶ Bánffy Györgyné Wesselényi Zsuzsanna 1786-os és 1799-es bécsi újtjáról készült naplóját mintegy száz évvel később a *Történelmi Lapok* közölte. Lásd BÁNFFY, 1875.

¹⁷ A Daniel család történetírója, vargyasi id. Daniel Gábor szerint 1720. január 14-én született, de ebben az esetben halálakor már betöltötte volna az ötvenötödik évét. Lásd DANIEL, 1896. 290–294.

¹⁸ Daniel István (1684–1774) a Rákóczi-szabadságharc idején először a császáriak, majd a kurucok oldalán harcolt. Részt vett a szatmári béke pontjainak összeállításában, majd az uralkodótól kegyelmet kapott és bárói rangot nyert. A 1746-tól haláláig viselte Udvarhelyszék főkirálybírájának tisztségét, ezen kívül a nagyenyedi és székelyudvarhelyi kollégiumok főgondnoka volt. Művei: DANIEL, 1752., DANIEL, 1764., DANIEL, 1766a., DANIEL, 1766b., DANIEL, 1767., *Vigasztaló levele...* lásd DANIEL, 1759.

¹⁹ Petrőczy Kata Szidónia (1658–1708) életében megjelent művei: PETRŐCZY 1690., PETRŐCZY 1705., PETRŐCZY 1708.

²⁰ PICTET, 1752. 8–9.

Ezt olvashatjuk ki az életvezetési tanácsadókönyvekből,²¹ amelyek ugyan nem kérdőjelezik meg az anya szerepét, de figyelmeztetnek arra, hogy az asszonyi hivatás betöltése komoly felkészültséget, szakszerű oktatást igényel. Erről a szemléletbeli változásról számolnak be Daniel Polixéna egyik búcsúztatóversének sorai is: „Még akkor az Idő vólt igen mostoha²²/ A’ Leány gyermekek nem tanultak soha / Félvén, hogy a’ Deák Scholának nyers moha / Tiszta erkölcsöknek lenne mérges doha / Oh régi időknek rut balgatagsága! / Oh tudatlanságnak sűrű vastagsága / Melyben az Emberi Nemnek egyik ága / Rutul vakoskodék ékes Társasága. / De ezen Időnek setétes fellege / Oszlik; virradni kezd a’ Tudomány Ege / Szépen-is terjed már élesztő melege / Gyül oda az Asszony-Rendnek s serege. / Oh vajha még oda jobban-is gyülnének! / Vajha a’ Könyv mellé többen-is ülnének! / Sok veszett dolgokat így el-kerülnének / Szép Hirrel épen az Égig repülnének.”²³

Daniel István és felesége tehát korukat meghaladó gondolkodásmódról tettek tanúbizonyságot, amikor úgy döntöttek, hogy lányuk a gazdasszonyi teendőknél, az írás és olvasás elsajátításán kívül történelmet és latint is tanulni fog. Az ifjú bárónő, a visszaemlékezések szerint, jó tanítványnak mutatkozott: „a’ Grammaticának reguláji szerint Deákul nem hibáson, hanem helyyesen, a’ Rhetorica regulái szerint, ékesen és bövségesen, a’ Logicának regulái szerint okoson és értelmesen, a’ Historiának kívánsága szerint pedig hasznoson és példáson szóllana, írna és beszéllene”.²⁴ Tudásszomját azonban még ez sem elégítette ki. Felmérte talán azt is, hogy a soknyelvű birodalomban mi válhat leginkább hasznára, így „a’ mái időben való Életnek folytatására igen hasznos és szükséges nyelvnek, ú. m. a’ Németh Nyelvnek tanulásához kezd”.²⁵ Ma már nem deríthető ki, hogy a szülők vagy a lány választása volt-e ez. De a prédikátor szemében pozitív többletet jelentett, és fel sem merült, hogy a magyar nyelvhasználat vagy az asszonyi kötelességek kárára vált volna. Daniel Polixéna némettudására ugyan nincs közvetlen bizonyíték, lányai viszont már vallási tárgyú műveket fordítottak e nyelvről. Az asszony tehát felismerte a nyelvtudás hasznát és gyermekei tanításában különösképpen szorgalmazta.

A családon belül az egyes generációk közti műveltségbeli különbségre utal Pekri Polixéna bécsi útjáról készült naplója. A szöveg magyar, de kiderül belőle, hogy az asszony az uralkodóval latinul beszélt, a német szavakat viszont fonetikusán jegyezte le.²⁶ Daniel Polixéna anyja tehát még „csak” magyarul és latinul tudott.

²¹ Lásd LÁSZLÓ 2007.

²² Daniel Polixéna lánykorára, vagyis az 1720-30-as évekre emlékezett a szerző 1775-ben.

²³ N. N., 1775. 17-18.

²⁴ N. N., 1775. 7.

²⁵ N. N., 1775. 7. Itt kell megjegyezni, hogy Bod Péter szerint a bárónő a görög nyelvben is járatos volt. Ezt az állítást a halotti beszédek írói nem erősítették meg, bár Pictet művének fordításakor Daniel Polixénának valóban találkoznia kellett rövidebb görög kifejezésekkel, mondásokkal, amelyeket magyarra fordított.

²⁶ Schönbrunn példálul Senprun-nak írja. Daniel Istvánné 1745 májusától szeptember közepéig tartózkodott Bécsben férjével és fiával, aki ekkor már hosszabb ideje a császárvárosban élt. Útinaplójába 1745. május 1-től október 2-ig jegyezte le élményeit, és a bécsi eseményeken kívül a hazafelé vezető utat is leírta. A házaspár célja az volt, hogy meggyőzzék Mária Teréziát Daniel István udvarhelyszéki főkirálybírói kinevezéséről. A királynő ígéretét végül megkapták,

Daniel Polixéna szorgalmát és éles eszét látva nagynénje, Daniel Zsófia (körülbelül 1712–1783), Haller János gubernátor felesége magához vette. Udvarában erdélyi és külhoni rangos és tudós személyekkel is megismerkedhetett, így elméjét tovább pallérozhatta a fiatal lány. Az a műveltség és szellemiség, amit a kormányzó udvarából és a szülői házból magával hozott, egész életét végigkísérte, és gyermekeire is hatást gyakorolt.

A bölcs asszony és anyja

Daniel Polixéna műveltsége valósággal lenyűgöző lehetett. Gyermeki büszkeséggel számol be erről Wesselényi Zsuzsanna, aki 1786-ban Kufsteinben raboskodó öccse ügyében járt Bécsben, és útjának eseményeit naplóban örökítette meg. Az uralkodói audiencián szóba került édesanyja, akivel II. József erdélyi utazása során találkozott, és rendkívüli intelligenciájára még évek múltán is emlékezett.²⁷ A *Magyar hölgyek életrajzában* megjelent történetet ezzel szemben – a pontos forrás megnevezésének hiányában – inkább csak a legendák körébe sorolhatjuk. E szerint Daniel Polixéna külföldi útja során látogatást tett XIII. Kelemen pápánál, aki latintudásán elámulva hosszan elbeszélgetett vele bíborosai társaságában.²⁸

Incze Mihály ugyan nem mesélte el ezt a történetet, de bölcs, kegyes és serény asszonynak írta le Daniel Polixénát parentációjában. Meglepődött „*a' ki e' Választott Uri Asszonyiságnak okossággal teljes beszédjeit, és vagy a' Vallásról, vagy a' Hazabéli dolgokról, vagy egyéb nagyobb momentumu dolgokról való discursussait hallotta, a' mellyről való hasznos idő töltésben, vagy a' jelesebb könyveknek olvasásában leg nagyobb gyönyörűségét találta, és hogy e're az ő Méltóságos Uri kedves Magzatjait-is jó idején mind két részről egyenlőképpen szoktathassa, e' vala kiváltképpen az ő édes Anyai gondos szorgalmatosságá*”.²⁹ A bölcsesség tehát Incze Mihály szemléletében nemcsak a vallási buzgóságot és a hit kérdéseiben való jártasságot, az olvasottságot, történelmi, esetleg politikai tájékozottságot jelentette, hanem azt a felismerést is, hogy mindezt a tudást fiának és lányainak is át kell adnia.

Daniel Polixéna huszonegy-huszonkét évesen ment férjhez, ami a korban viszonylag későinek számított,³⁰ s tizenhat évig élt együtt Wesselényi Istvánnal. Házasságukat az emlékbeszédek szerzői – a megszokott fordulattal – földi Paradicsomként írták le. Tizenkét gyermekük született, akik közül öten érték meg a fel-

és Daniel Istvánt 1746. január 10-én beiktatták tisztségébe. Lásd Daniel Istvánné Pekri Polixéna naplója. In: KELEMEN, 1913. 228–246.

²⁷ BÁNEFY, 1875. 47. sz. 739.

²⁸ NAGY-SÁRVÁRY, 1861. 275.

²⁹ INCZE, 1776. 18.

³⁰ S. Sárdi Margit 17–18. századi önéletírásokat, naplókat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a nemesi származású lányok többnyire tizenhat-tizennyolc évesen mentek férjhez (lásd S. SÁRDI, 2002. 50–51.). A protestáns nemesasszonyokról szóló halotti beszédek tanulmányozása során én is hasonló eredményt kaptam.

nőttkort.³¹ Az anyja és nagymamája nevére keresztelt Wesselényi Polixéna azonban 1764-ben, harmadik gyermeke szülése után pár nappal elhunyt.³² Daniel Polixéna 1775-ben bekövetkezett halálát így csak négy gyermeke – Bánffy Györgyné Wesselényi Zsuzsanna, Teleki Ádámné Wesselényi Mária, a már eladósorban lévő Wesselényi Anna, és Wesselényi Miklós, a reformkori politikus és író apja – érte meg. Az egykori támogató, Daniel Zsófia viszont még részt vett unokahúga temetésén.

Daniel Polixéna és férje főként a Wesselényi család zsigóói birtokán éltek, és a birtok igazgatása, fejlesztése, a kastély építése mellett nagy gondot fordítottak gyermekeik nevelésére is. Így vendégeik előtt méltán büszkélkedhettek velük, mint az Szathmári Pap Zsigmond Wesselényi István búcsúztatására írt beszédéből kiderül: *„Árvaságra maradt Kedves Gyermekei: Méltóságos L. B. Hadadi Wesselényi Miklos Urfiatska, és Méltóságos L. B. Hadadi Wesselényi Polyxena, 'Su'sánna, Mária, Kata és Anna Kis-Aszszonyok! Oh melly igen gyönyörködik vala e' Ti Méltóságos, már Néhai, Édes Ur-Atyátok, midőn a' közelebb el-múlt Nyáron, Komlodi újonnan épült és ugyan akkor Istennek bé-mútattatott Uri Háznál, sok Mélt. Uri Rendeknek és az én tsekély Személyemnek-is jelen-létekben, mind a' Deák Nyelvből, Historiából és Geographiából, mind pedig a' Theologiából, ki-ki közülletek az ő idejéhez képest, tsudára méltó Speciment adátok.”*³³

Daniel Polixéna férje 1758-ban bekövetkezett halála után is igyekezett fenntartani gyermekei taníttatásának korábbi színvonalát, ami elég nagy megterhelés lehetett az egyedülálló asszonynak. Erre elsősorban Anna hálás szavaiból következtethetünk. Ő természetesen tartotta volna, hogy legkisebb lányként rá már nem irányul olyan nagyfokú figyelem, *„kivált hogy már, kedves Testvér Bátyámnak nevelésén, mint-egy nagyobb gondon által esvén, több Testvéreimet-is édes Anyai öléből ki-repitvén, tsak egyedül érettem kelletnék, költséges Tanítókat Nagyságodnak tartani”*.³⁴

Apja halálakor Anna még csak egyéves volt. Kisgyermek volt a nem sokkal később elhunyt Kata is, de Polixéna, Zsuzsanna és Mária már tíz-tizenöt éves lányok, akik nyilván belenőttek a ház körüli teendőkhöz, sőt eladósorba kerültek. Az egyetlen

³¹ István, Pál, Sámuel, 1. Kata, 2. Kata, Ferenc és 3. Kata gyermekkorukban meghaltak. Lásd N. N., 1775. 9.

³² Nem keverendő össze Paget Jánosné Wesselényi Polixénával (1801–1878) az *Olaszthoni és schweizi utazás* írójával.

³³ SZATHMÁRI PAP, 1759. 33.

³⁴ STAPPER, 1774. 4–4 verso. – Bár felmerülhet a kérdés, mégsem tartom valószínűnek, hogy Daniel Polixénának az is célja lett volna lányai kiművelésével, hogy később jobb házassági ajánlatokat kapjanak. A házasságok a 18. században, akár csak korábban, a vagyon gyarapításának, a karrierépítés útjának képezték fontos részét, ami mellett még az azonos vallásnak és az egészségi állapotnak (vagyis az utódnemzés és szülés képességének) lehetett inkább szerepe a párválasztásban. Mivel a magasabb szintű nőneveléssel kapcsolatos elvárások még Nyugat-Európában is csak ekkortájt fogalmazódtak meg és váltottak ki nagy vitát, nem lehetett általános elvárás a művelt menyasszony, tehát Daniel Polixéna sem nagyon számíthatott arra, hogy így a lányainak jobb esélyei lesznek a házassági piacon. Sőt a „tudós asszonyoktól” való félelem rendre visszatér a prédikációkban, az életvezetési tanácsadókönyvekben és még Daniel Polixéna fent idézett előszavában is, amiből arra következtettek, hogy a lányok túlnevelése akár el is riaszthatott néhány kérést. Daniel Polixéna tehát nem lehetett biztos benne, hogy ezzel árt vagy használ a lányainak, és csak a szerencse műve, hogy Wesselényi Mária és Polixéna férjei értékelték nejeik műveltségét.

fiú, Miklós hét- vagy nyolcéves volt, de tanulmányait már elkezdte. Cornides Dániel, a későbbi neves történész, heraldikus, könyvtáros foglalkozott vele, aki Wesselényi Polixénát és valószínűleg Zsuzsannát és Máriát is oktatta. Cornides nem minden indulattól mentes távozása után, Deáki (Filep) Pál vette át feladatait.³⁵

A lányok magas színvonalú nevelése mindvégig otthon folyt, szemben a nyugat-európai katolikus gyakorlattal, ahol többnyire zárdába küldték azokat a lányokat, akiknek a háziasszonyi feladatok elsajátításánál komolyabb oktatást szántak. E két megoldási lehetőség került szembe egymással 1786-ban az uralkodói audiencián. Wesselényi Zsuzsanna naplója szerint a császár magától értetődőnek tekintette volna, ha azért hozza magával Bécsbe tizenkét év körüli lányát, hogy kolostorba adja. Meglephette a válasz: az asszony – akárcsak az ő szülei egykor – maga mellett szerette volna tudni gyermekét, és azt kívánta, hogy lásson valamit a világból.³⁶

A Wesselényi lányok zsbói udvarban zajló neveléséről legtöbbit Cornides Dánieltől tudhatunk meg. Polixéna halálára az egykori nevelő búcsúverset írt, amelyben részletesen beszámolt arról, hogy milyen ismereteket kellett tanítványának megszereznie. Polixéna 1760-ban, 16 évesen ment férjhez Kemény Simonhoz, de rövidesen meghalt. Így Cornides körülbelül 4 évvel azután jegyezte le e sorokat, hogy tanítványa kikerült a keze alól. A vers szerint Polixéna szorgalmas tanítvány volt, akinek „nem volt Tanulásban Sarkantjú vasára / Szüksége, de vala erős Zabolára”.³⁷ Járatos volt a hat *classis*-ban, vagyis a latin grammatikában, poétikában és retorikában, ezáltal megismerkedett az ókori történelemmel, földrajzzal, mitológiával és a latin irodalommal is. A klasszikus irodalomból ismerte Cicero, Cato, Maro és Naso műveit. Történelemből elsősorban hadtörténettel és fejedelmi házak történetével, királyi követek tevékenységével, uralkodói diplomák tartalmával, országok, városok, népek felemelkedésével és bukásával foglalkozott. Cornides példaként Nagy Sándort, Hectort és Scipiót említi, tehát az irodalmon kívül a történeti műveltség is többnyire az ókoron alapult. Ezt egészítette ki a nemesi családok életében nagy jelentőséggel bíró heraldika, amelyre Cornides különösen nagy hangsúlyt fektetett, hiszen élete vége felé a pesti egyetemen a heraldika és diplomatika tanárának nevezték ki.³⁸ A klasszikus ismeretek mellett foglalkoztak még aritmetikával, geográfiával, kalligráfiával, valamint német és francia nyelvvel. Külön is említésre méltónak találta Cornides tanítványa német nyelvtudását, ami ugyancsak kedves lehetett a polihisztor nevelőnek, aki ekkor a kolozsvári református kollégiumban németet tanított. Felmerül azonban a kérdés, hogy itt (akárcsak a heraldika esetében) a tanítvány vagy a tanító érdeklődését tükrözi-e inkább a költemény. A felsorolás végén találjuk a legfontosabbat, a *”Tudományoknak Ditső Fejedelmét / A’Theologiát, mely kíván nagy Elmét”*,³⁹ ami a család protestáns vallásának megfelelően a Biblia beható ismeretén alapult. Huszti György, a fiatalasszony másik búcsúztatója, meg-

³⁵ Daniel Polixéna és Cornides Dániel kapcsolatával bővebben *A patróna* című fejezetben foglalkozom.

³⁶ BÁNFFY, 1875. 47. sz. 739.

³⁷ CORNIDES et al., 1765. 11.

³⁸ MARKÓ, 2001. 1013.

³⁹ CORNIDES et al., 1765. 13.

erősítette az elhunyt tudásáról bemutatott képet: „*az Deák Literaturában; az hat Classisokra osztatott Deák Nyelöben; Geographiában; Historiában; Arithmeticában; például mások előtt lehető gyönyörűséges Kalli gráphiában, Kéz írásban; ugy Német és Frantzia Nyelvekben; de mindenek felett; a’ minden Tudományoknak Királynéjában a’ Theologiában, tellyes Sz. Írásban, Édes Úr Aszszony Anyjának [...] Bölts Inspectiója alatt, olly perfectiora vitetett vala, hogy Ötet 4-dik Gratiának, és 10-dik Músának méltán nevezhetem.*”⁴⁰

Tanultságát, anyja és tanítója szellemi iránymutatását bizonyítja, hogy apja halálára az akkor tizenöt éves Polixéna emlékverset írt maga és testvérei nevében.⁴¹ A korszakban jellemző volt ugyan, hogy a családtagok versben búcsúztatták el szeretteiket, de ezek a költemények leginkább iskolás fiúk vagy irodalmi ambíciókkal rendelkező férfiak tollából származtak. Az előbbiek közé tartoznak a Wesselényi Polixénát búcsúztató rövidebb versek,⁴² Cornides tanítványainak munkái. Utóbbiak közé pedig Wesselényi Mária férjének, a *Cid* magyar fordítójának⁴³ alkotása.

Daniel Polixéna maga is meg lehetett elégedve neveltjével, és úgy tűnik lánya kiházásításakor pozitív visszajelzést kapott. Erre utal egy valószínűleg 1768-ból származó levél, amelyben vejét, Kemény Simont igyekezett meggyőzni arról, hogy második házasságot tervezvén bízza rá Wesselényi Polixénától maradt lányának nevelését. Daniel Polixéna érvei között szerepel, hogy míg Kemény Simon felesége elvesztése után megvigasztalódik második házasságában, anyósa csak unokájában lelhetné fel lánya képmását. A szokásjog és „*az Országnek nagyobb s talán okosabb része*” is azt várja el Kemény Simontól, hogy gyermekei közül legalább a lányt adja át anyósának. Ezzel egyrészt fenntartja a családi kapcsolatot, másrészt bizonyítja, hogy első házasságában „*contentuma*” volt, vagyis elégedett volt vele. Daniel Polixéna talán legfontosabb érve azonban mégis az, hogy amint egykor lányának, úgy unokájának is megfelelő nevelést tud biztosítani: „*Engedjen meg hát az Ur nekem ne tartoztassa meg anyjai indulatomot ne légyen tovább is meg kötődve szívem, had mutathassam, és bizonyithassam el hunyt kedves Gyermekeim után kedves unokámhoz igaz Anyaságomat, nem is léssen az néki kárára, Oh bizony nem léssen hiszem az én Isteneimet ha én nevelhetem, ugyan is ha az Anyját én nevelvén, annak nevelése az Urat contentálta /: minthogy akkor hittet is erősítette, hogy leg fő oka el vételére volt a neveltetés :/ [a zárójel korabeli jelölése – V. L. Zs.] miért nem nevelhetném hát én áróját is az Urnak contentumára...*”⁴⁴

Wesselényi Mária, aki öt évvel volt fiatalabb Polixénánál, nővéréhez hasonlóan szülés közben halt meg.⁴⁵ Férje, Teleki Ádám, hosszú költeményben búcsúztatta,

⁴⁰ HUSZTI, 1765. 21.

⁴¹ WESSELÉNYI, 1759.

⁴² CORNIDES et al., 1765. Lásd 10. lábjegyzet.

⁴³ TELEKI 1773. Teleki Ádám gyászversét lásd TELEKI, 1786.

⁴⁴ KÁL 250/246. Daniel Polixéna [Kemény Simonhoz, 1768.] A levél címzés és dátum nélküli, nem Daniel Polixéna kézírása, de a szövegből egyértelműen kiderül, hogy ő a szerző és Kemény Simon a címzett. A dátumot valószínűleg Kemény Simon második házassága alapján állapította meg a levéltáros.

⁴⁵ 1785-ben harminchét évesen a tizennegyedik gyermeke születésébe halt bele Wesselényi Mária. Férjének levele szerint, melyet testvéréhez címzett, elvérzett az asszony. Lásd MOL P654 31. t. Teleki Ádám levele Teleki Józsefhez (1785. július 26.).

amelyben ő is hangsúlyozta a kiváló neveltetést. Sajnos arra a kérdésre nem adott választ, hogy az 1748-ban született Máriát is Cornides oktatta-e. A tananyag hasonlósága, valamint az, hogy Cornides 1766-ig a Wesselényi család alkalmazásában állt, mégis erre enged következtetni.⁴⁶ A vallás kérdéseiben Teleki Ádám szerint felesége elsősorban anyja útmutatását és példáját követte, a német, francia és latin nyelv elsajátítása viszont már a nevelőt dicséri. A gyászoló férj külön kiemelte, hogy felesége „*mint született Német németül úgy beszél*”⁴⁷ és a latin nyelvben is járatos, pedig azt a kortársak egyre inkább elhanyagolják. A történelem, földrajz, számtan, a szépírás és helyes fogalmazás sem maradt ki a tanulnivalók sorából, de ezeken felül Mária csillagászattal, növénytantal, rajzzal és zenével is foglalkozott.

Külön említésre méltó, hogy a neveltetéssel kapcsolatban került szóba „*A' jó Uralkodás módja és formája, / Mellynek a' nagy JO'SEF mestere s példája*”.⁴⁸ A protestáns nemesnek II. József reformintézkedései iránti rokonszenve érezhető ki ebből a megjegyzésből, amit megerősít az is, hogy a Mária Terézia uralkodása idején íródott beszédekben nem feltétlenül a királynőről mintázták meg a jó uralkodó képét. Sőt, még akkor sem mindig ő jutott eszébe a prédikátoroknak, amikor a nők és férfiak képességeinek hasonlóságáról beszéltek. Erre a szerepre inkább I. Erzsébet angol királynőt választották. Teleki megjegyzése tehát nem a feltétlen királyhűség megnyilvánulása, hanem az uralkodó türelmi rendeletének elismerése. Ezt erősíti meg a vers következő két sora is: „*Elötte tudva vólt 's hálát adott érte, / Hogy ISTEEN lételét illy' fő alatt mérte*”.⁴⁹ A felesége szájába adott szavakkal Teleki tulajdonképpen saját háláját (is) kifejezi.

Mint láttuk, anyjukhoz képest a Wesselényi lányok oktatása – a kor elvárásait követve – a francia nyelvvel,⁵⁰ talán számtannal, földrajzzal, csillagászattal, rajzzal és zenével bővült. Ennél általában lényegesen alacsonyabb követelményt támasztottak a lányok oktatásával kapcsolatban a húsz-harminc évvel később megjelent első magyar nyelvű női életvezetési tanácsadókönyvek. Bár ezek a munkák általában negyedszázaddal korábbi francia és német könyvek fordításai, többnyire semmit sem változtattak a neveléssel kapcsolatos fejtegetéseiken.⁵¹ A szerzők álláspontja azonban nem volt egységes abban a kérdésben, hogy a lányoknak a vallási nevelésen, az írás, olvasás elsajátításán és a háziasszonyi teendőkhöz kívül milyen oktatásban kell részesülniük. Andreas Meyer és Beaumont munkái a zsidóihoz hasonló nevelést ajánlottak.⁵² Egy harmadik munka névtelen írója viszont a hivatali munkához szükséges matematikát túlzásnak, a lírai és drámai művek olvasását pedig

⁴⁶ Cornides tanítói tevékenységéről lásd CSANAK, 1983. 444–449.

⁴⁷ TELEKI, 1786. 13.

⁴⁸ TELEKI, 1786. 15.

⁴⁹ TELEKI, 1786. 15.

⁵⁰ Míg a 17. század végén inkább csak a bécsi udvari körökben mozgó magyarok beszéltek franciául, a 18. század közepére általánossá vált a francia nyelv oktatása az erdélyi református arisztokrata családokban. A szerző azonban arra nem tér ki, hogy a lányok taníttatásában is jellemző volt-e ez a változás. Lásd MONOK, 2002.

⁵¹ Lásd LÁSZLÓ, é. n.

⁵² MEYER, 1783., BEAUMONT, 1781.

kifejezetten veszélyesnek találta.⁵³ Daniel Polixéna lányainak ennek ellenére nem vált kárára az irodalom. Wesselényi Polixéna maga is verselt, Wesselényi Zsuzsanna pedig asszony korában magyarra fordított egy moralizáló színdarabot. A magyar viszonyokat az előbbi tanácsadókönyveknél talán jobban ábrázolja a Kolozsvárott kiadott és valószínűleg magyar szerzőtől származó *A' nemes kis asszonyoknak valo emlékeztetés*.⁵⁴ Ez a munka nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a magánlevelezés és a hivatali ügyek intézése miatt nemcsak az olvasás, hanem az írás is nélkülözhetetlen „tudomány” egy nemesasszony életében. Amennyiben még 1784-ben is szükség volt erre a figyelmeztetésre, Daniel Polixéna és lányai műveltsége bizonyára messze meghaladta az átlagot. Erre utal az is, hogy az ő halotti beszédekben igen hangsúlyosak a neveltetéssel, műveltséggel kapcsolatos részek, míg más asszonyoknál ezeknek általában elenyésző szerepe van.

Írástudó asszonyok

A bölcsesség mellett a kegyesség volt Incze Mihály szerint Daniel Polixéna másik fő erénye. Ez utóbbi nemcsak a mélyen átélt hitet, hanem annak továbbítását is jelentette. A szellemi táplálékot és isteni útbaigazítást, amely műveltsége által eljutott hozzá, a „*Magyar Minerva*”⁵⁵ igyekezett minél szélesebb rétegek számára hozzáférhetővé tenni. Kötelességének érezte, hogy latinul, németül nem tudó asszonytársai számára is elérhetővé tegyen olyan vallási munkákat, amelyek megerősítenek a hitben és az erkölcsös életvitelben. Ezt a célt szolgálta a külföldi irodalomból gondosan kiválasztott művek fordítása. Úgy érezte hogy képességei eltitkolásával a hálátlanság bűnébe esne, „*midön ő Felsége, ingyen kegyelméből, velem azt tselekedte, hogy engemet olyan kegyes Szülő Édes Atyára és Édes Anyára méltóztatott, kik által én az Ő Felsége' Utaiban neveltettem, és kiknek Bölts és Édes Atyai Gondoskodások által arra-is méltóztatott, az én jó Istenem hozzám való jó kedvéből, hogy a' Deáki Nyelvet tanulhatnám, sőt arra-is mehetnék, hogy azt ugyan meg-is érthessem; ha én azon velem közlött drága Talentomot, a' Deáki Nyelvet, minden haszon nélkül el-rejtettem volna, mint a' gyertyát a' véka alá borítottam volna? Bizony úgy tetszik, Nemzetemhez s' nevezetesen Nemzetemben az Asszonyi Nemhez nagy szeretetlenség lett volna az én tölem, ha az én Istenemtől velem közlött ezen ajándékot, a' nékem adatott kegyelem szerént, ő reájok nézve valami haszonra nem fordítottam volna*”.⁵⁶

Daniel Polixéna serénysége, a ház körüli teendők ellátásán kívül, e téren is megnyilvánult. Az orátorok és a későbbi szakirodalom számos művet tulajdonítottak neki. Bár az adatok nem minden esetben fedik egymást, és olykor biztosan tévesek, gazdag életmúróll árulkodnak. Többnyire vallási művekről van szó, melyeknek nagy része csupán kéziratban készült el, és mára már csak egy-egy utalás tudósít róluk. Az egyetlen nyomtatásban megjelent munka, *A keresztyén ethikának*

⁵³ N. N., 1781.

⁵⁴ N. N., 1784.

⁵⁵ N. N., 1775. 4.

⁵⁶ PICTET, 1752. 4.

summás veleje,⁵⁷ melyet Daniel Polixéna ültetett át latinról magyar nyelvre. Incze Mihály említi ezen kívül egy pedagógiai jellegű művet, *Egy megilletődött Anyjának magát élesztgető Elmélkedése* címen, Deáki Pál pedig két vallási munkát: Moshémius⁵⁸ művének és Saurin⁵⁹ *Isteni bölcsességről* szóló prédikációjának fordítását. Nem szólnak viszont a parentációk a Daniel István *Monita Paternájáról* készült, kéziratban maradt magyar fordításról, amelyet Bod Péter említése után a szakirodalom általában neki tulajdonít. Meglepő ez a hiányosság, hiszen Szinnyei József szerint⁶⁰ a kézirat annak a Szathmári Pap Zsigmondnak⁶¹ a birtokában volt, akinek az apja, Szathmári Pap Mihály, maga is beszédet mondott Daniel Polixéna felett. Igaz, Szathmári Pap Mihály – sajnálatunkra – nem törekedett az asszony teljes bibliográfiájának összeállítására. Megelégedett azzal, hogy a Daniel Polixéna által „*Deákból Magyar nyelvre fordított és Világ eleiben botsáttatott Arany Könyve, a' Pictet Keresztyén Ethicája, és más még-írásban lévő hasznos és Tudós Munkái*”-ra utaljon.⁶² Ugyancsak kimaradt a halotti beszédekből a *Védőeszköz a pápaság ellen*⁶³ – amelyről Szinnyei szerint Szathmári Pap Mihálynak szintén tudomása volt – valamint Petróczy Kata Szidónia egyik munkájának⁶⁴ újabb kiadása. Ez utóbbit talán azért nem tartották említésre méltónak a lelkészek, mert a korszakban nem volt szokatlan a nemes-asszonyok könyvkiadást támogató tevékenysége.⁶⁵ Daniel Polixéna is saját költségén adta ki Pictet művét és férje halotti beszédeit, amelyekkel nemcsak az elhunyt emlékének adózott, de a prédikátorok hírét is öregbítette. A szakirodalom adatainak megkérdőjelezhetőségét mutatja, hogy több helyen Daniel Polixénának tulajdonítják *Az ezüst rostélyokban fénylő arany alma* című művet, mely tulajdonképpen a róla szóló prédikációk és orációk gyűjteménye, tehát nyilvánvalóan nem lehetett a bárónó munkája.⁶⁶

Daniel Polixéna lányait is tevékeny életre ösztönözte. A gondos nevelés Mária esetében meghozta gyümölcsét, és a szorgalmas asszony anyai és gazdasszonyi teendői mellett is talált magának időt a könyvekben való elmélyülésre. Teleki Ádámtól tudjuk, hogy a Biblia után Sturm⁶⁷ és Tied⁶⁸ művei voltak felesége leg-

⁵⁷ PICTET, 1752.

⁵⁸ Johannes Laurentius Moshemius (Johann Lorenz von Mosheim) 17. századi német egyháztörténet-író valamely művéről van szó.

⁵⁹ Jacques Saurin 17. századi francia református hitszónok.

⁶⁰ SZINNYEI, 1893. 597–598.

⁶¹ Nem keverendő össze Szathmári Pap Mihály apjával, a szintén Zsigmond nevű prédikátorral, aki Wesselényi Istvánról emlékezett meg halotti beszédében.

⁶² SZATHMÁRI PAP, 1776. 41.

⁶³ SHERLOK, 1742.

⁶⁴ ARND, 1764.

⁶⁵ A mecénásasszonyokról lásd BELLÁGH, 2005. és DEÉ NAGY, 1997.

⁶⁶ A *Honművész* 1833. évi cikksorozatában találkoztam ennek a tévedésnek az első megjelenésével, amelyet aztán Szinnyei is átvett. Lásd N. N., 1833. 287., SZINNYEI, 1893. 597–598.

⁶⁷ STURM, 1784.

⁶⁸ Az előző mű második része: TIEDE, 1784. Az 1770-es évektől kezdve protestáns területeken mindkét mű nagy népszerűségnek örvendett, és német nyelven többször is megjelent. A németül jól beszélő Wesselényi Mária így nem csak az egy évvel a halála előtt megjelent magyar kiadást ismerhette.

kedvesebb olvasmányai, de szabadidejében fordításokat is készített: „A’ jó könyvekkel vólt nagy esmérettsége, / És olvasásokban nagy gyönyörűsége. / Némellyeket maga Magyarra fordított, / Az én kérésem-is mellyre utat nyitott. / Sarasát eleve ki-is nyomtatatta,⁶⁹ / Hervey Sir-halomját tsak irásban hagyta.⁷⁰ / Méltó mind a’ kettő illy’ fordítójára, / Más Aszszonyoknak-is lehetne példára. / Ez áldott Léleknek a’ könyv baráttya vólt, / Könyv nélkül ő soha nem lehetett soholt. / Ezek vóltak néki titkos tanátsosi, / Ezek idejének ki-rendelt sorsosi. / Ha utazott ezek vóltak kísérői, / Othon pedig mint egy Házi örizői. / Szólllyatok Ti elmét tápláló Barátok, / Éltében melly kedves baráti valátok. / Tudta ő ezeket meg-külömböztetni, / Mit szükség olvasni mit pedig meg-vetni.”⁷¹

Az idézetből világossá válik, hogy férje a jó és rossz könyvek megkülönböztetésére is képesnek tartotta Wesselényi Máriát. Az életvezetési tanácsadókönyvek ebben a kérdésben más álláspontot képviseltek. Mivel szerzőik úgy gondolták, hogy a nők nem alkalmasak erre, az olvasható és olvasandó könyvek listájának összeállítását többnyire férfiak: tanítók és papok feladatának tartották.

A zsigódi udvarban Mária testvérei, Zsuzsanna és Anna is hozzászóltak a jó könyvek olvasásához, amiről asszonyként sem mondtak le. Anna „a’ szép és hasznos könyveknek meg-szerzéseken, ’s olvasásokban fáradhatatlan vólt”,⁷² Zsuzsanna pedig így vallott önmagáról: „Házam terhének nevedésével-is, mindenkor a’ jó Könyvekkel való társalkodásra magamnak időt szakasztani el-nem mulattam”.⁷³ Bár Wesselényi Zsuzsanna és Anna neveltetéséről nincsen nővéreikhez hasonlóan bőséges forrásunk, az előbbi vallomásokon kívül irodalmi tevékenységük is arról árulkodik, hogy gondos képzésben részesültek. Műveik előszavai is anyjuk ösztönzését bizonyítják. Wesselényi Zsuzsanna leányi kötelességének tartotta Littleton munkájának lefordítását, amikor észrevette, hogy édesanyja kedvére tenne vele. Anna pedig anyjának dedikálta művét, aki a fordítást „jóvallotta, és parantsolta-is”.⁷⁴

Míg Daniel Polixéna a latinul írt műveket részesítette előnyben, mindhárom lánya németből fordított,⁷⁵ és Zsuzsanna magyar nyelvű naplójába is németül ágyazódik bele az uralkodói audiencián elhangzott párbeszéd. A fordításra érdemesnek talált művek mindegyike a vallás és erkölcsstan köréből került ki. Egyedül Zsuzsanna *Gállya Rabb* című drámája lóg ki a sorból, amely véleményem szerint a mai olvasó számára inkább több szálon futó szerelmi történetnek, mint a fiúi szeretetet dicsőítő moráliának tűnhet.

Munkájuk igazolására és a balítéletek elosztatására anya és lányai egyaránt megerősítették, hogy a nők is képesek e társadalom számára hasznos tevékenység folytatására, amennyiben megfelelő képzésben részesülnek. Saját példájukkal cá-

⁶⁹ SARASA, 1784.

⁷⁰ Hervey Jakob: *Meditations among the Thombs...* című könyvének fordítása *A’ Sirben nyugovó halottak felett való Elmélkedések* címen kéziratban maradt Wesselényi Mária korai halála miatt. A *Magyar Musa* 1787-es cikke még bizakodva közölte, hogy a férj valószínűleg meg fogja jelenteni, de erre nem került sor. Lásd DWI, 1787. 349.

⁷¹ TELEKI, 1786. 32–33.

⁷² ZÁGONI BODOLA, 1808. 39.

⁷³ LITTLETON, 1786. 5.

⁷⁴ LITTLETON, 6., STAPPER, 1774. § 5.

⁷⁵ Lásd 12. és 15. lábjegyzet.

holták azt a vádat, hogy a könyvekben elmélyedő asszonyok elhanyagolják házukat és gyermekeiket: „Nem kétlem lehetnek olyan elmék, a' kik így okoskodhatnak, hogy lévén az efféle munkára Nemzetünkben elég Subjectumok, magam bár inkább Orsót és Gu'sajat forgattam volna, 's magam Házi dolgaim körül szorgalmatoskodtam volna. De az ilyeneknek tsak azt felelem, hogy én mind azokban, valamit az Isten én reám bizott, az Ö Felsége' segedelme által, jó Lelki-esmérettel el-járni igyekeztem, és egyiknek-is az ilyenek közzül segítségét, sem ezen Munkátskának végben-vitelére, sem magam Házi dolgaimnak el-igazítására, nem kértem. Külömben-is hogy az Aszszonyi Nem az ilyen munkától el-tiltatott légyen, a' tellyes Szent Irásban soholt nem olvastam... Végye jó neven hát a' Keresztyén Kegyes Olvasó-is ebben a' Munkában az én jó igyekezetemet, félre tévén minden Irigységet, vagy Személy-válogatást, meg-tanulóán az édes Idvezítönktől, hogy Ö Felsége, maga földön jártában-is, a' Férfiúi és Aszszonyi Nem között, az Idvességnek dolga iránt és maga jó-téteményeinek osztogatásában, semmi külömbiséget nem tett...”⁷⁶

Daniel Polixéna 1752-ben jegyezte le e sorokat, kimondva a nemek egyenlő képességeiről vallott, de még hosszú ideig vitatott nézetét.⁷⁷ A prédikátorok szerint a könyv lefordításával járó közvetlen társadalmi és egyéni szellemi haszon kiegészül a példamutatás erényével. „[Wesselényi Anna] a' Stapfer Fridrik János Keresztyén Vallásra való Utmutatását Német nyelvből, igen értelmesen Magyarra fordította; 'S ki is nyomtattatta,⁷⁸ melly munkájával a' közönségnek örökké fennmarado nagy hasznára szolgált, annyiban-is, a' mennyiben, egy igen hasznos szép könyvetskét adott kezében; de hasznára szolgált kivált annyiban, a' mennyiben a' fővebb születésűeknek az ő jó igyekezete példa adás volt arra, hogy a' kiknek az Isten bővön ki-rendelt mindeneket a' magok tökéletesítésekre, azok más gyengébb értékűeknek tökéletesítéseken-is eszközül szolgálni tartoznának. De fájdalom! kevesen voltak még eddig, az ő Rendin valok közzül, ezen ő szép példájának követői...”⁷⁹

Bármilyen nemes feladat azonban a kultúra terjesztése, a buzgalom nem volt mindig önkéntes. Wesselényi Mária bevallotta, hogy nem a maga jószántából állt neki a fordításnak. Anyja „sokszori parantsolatja után”⁸⁰ gyermeki engedelmessége kötelezte a munkára. Az erős akaratú anya hatását bizonyítják a Wesselényi lányok fordító tevékenységének időbeli határai is. Ebből a szempontból a könyvek megjelenési éve félrevezető lehet, de az előszó dátumozásából egyértelműen kiderül, hogy a viszonylag hosszú életű Anna még lány korában, anyja életében fordított. Mária is ekkor kezdte el munkáját, és pár hónappal anyja halála után fejezte be, Zsuzsanna pedig néhány évvel a Daniel Polixéna halálát követő időszakra, 1777-re és 1779-re datálta műveit. Igaz, hogy a kiadatlan,⁸¹ esetleg máig ismeretlen munkák árnyalhatnák ezt a képet, mégis biztos, hogy Daniel Polixéna igen erős befolyással bírt – akár már házas – lányaira, így azok irodalmi tevékenységére. Vagyis egy

⁷⁶ PICTET, 1752. 4–5., 7.

⁷⁷ Daniel Polixéna elvei azokkal a nézetekkel mutatnak rokonságot, amelyek szerint a nők nem a biológiai adottságaik, hanem csak hiányos neveltetésük miatt nem tudnak a férfikkal azonos szellemi tevékenységeket végezni.

⁷⁸ STAPPER, 1774.

⁷⁹ ZÁGONI BODOLA, 1808. 35.

⁸⁰ SARASA, 1784. fordítói előszó 2.

⁸¹ Ide sorolhatjuk Wesselényi Mária már említett kiadatlan fordítását. Lásd 70. lábjegyzet.

kisebb írói alkotóműhely létrehozását ösztönözte családjában, amelynek központi figurája végig ő maradt.

A prédikátorok, a bárónő és lányai nőneveléssel kapcsolatos érvei visszaköszönnek minden e témában íródott pedagógiai műben, életvezetési tanácsadó-könyvben, prédikációban, vitairatban. Ugyanakkor nemcsak a Daniel Polixénáról szóló halotti beszédek emelik ki követésre méltó példáját saját munkássága és újszerű gyermeknevelési elvei kapcsán, hanem a lányairól szóló megemlékezések is tisztelettel adóznak a nagy műveltségű és gondos anya előtt. A családtagok kiemelkedő kulturális szerepét tanúsítják az általuk írt művek, de a 18. század jeles nőalakjaival, nőírókkal foglalkozó népszerűsítő cikkek és szakirodalmi munkák is,⁸² annak ellenére, hogy gyakoriak bennük a családot érintő tárgyi tévedések.⁸³

A patróna

Daniel Polixéna kegyessége nemcsak az erkölcsi és vallási irodalom terjesztésében nyilvánult meg. Ez a tulajdonság magába foglalta a hitbeli kérdésekben való jártasságot, a vallási buzgóságot és Isten ígéjének a mindennapi életben való megtartását. Nemes hölgyek esetében ez elsősorban a rászorulóknak segítségében, a szegények és árvák gyámolításában, a betegek gondozásában nyilvánult meg. Ide tartozott az egyházi intézmények és személyek, tanítók támogatása is. Tekintsük végig először azt, hogy maguk a lelképásztorok kit tekintettek patrónájuknak a halotti beszédek alapján. Daniel Polixénát Deáki Pál és Szathmári Pap Mihály nevezte patrónájának, akárcsak Szathmári Pap Zsigmond Wesselényi István búcsúztatójában. Cornides egykori tanítványát, Wesselényi Polixénát, Felvintzi Takáts János pedig Wesselényi Annát hívta „*Jo Patrona Aszszonyának*”.⁸⁴

Daniel Polixéna azonban egész biztosan támogatta Cornides Dánielt, gyermekei nevelőjét is. Egy 1761-ből fennmaradt levél szerint ugyanis, amikor Cornidest a kolozsvári református kollégium tanítójának nevezték ki, Daniel Polixéna az anyósa és apósa által a kollégium javára tett alapítvány összegét 400-ról 1000 forintra emelte. E felett Cornidest még 60 forint és természetbeni ellátás illette meg, amíg Wesselényi Miklós tanítója marad.⁸⁵ Az alapítvánnyal tehát Cornides és a kollégium egyaránt jól járt, így áttételesen Szathmári Pap Mihály is, aki a teológia és egyháztörténet tanára volt ugyanitt. Cornides és Daniel Polixéna között azonban nem volt felhőtlen a viszony. A tanító szeretett volna saját kutatásaiban jobban elmélyedni, amire a feladatai mellett nem maradt ideje. Felmerül persze az a kérdés is, hogy nem a nőt a férfi szelíd segítőjének tekintő szemlélet tette-e végképp elviselhetetlenné számára az „*Amazonok királyságát*”.⁸⁶ Cornides, levelei tanúsága

⁸² Lásd SZINNYEI, 1893. 597–598.

⁸³ Lásd 66. lábjegyzet.

⁸⁴ CORNIDES et al. 1765. 22.

⁸⁵ VAJDA, 1894. 760–761., DANIEL, 1896. 290–294.

⁸⁶ Cornides ugyan nem maga jellemezte így Daniel Polixéna udvarát, de levelében szó szerint idézte barátja, Felmer nagyszabeni pap sorait, aki örömet fejezte ki, hogy Cornides sorsa jóra

szerint, amikor 1766-ban Teleki József titkára lett, már régóta szabadulni szeretett volna az indulatos asszony udvarából.⁸⁷ Talán ezért nem emlékezett meg egykori patrónájáról annak halálakor, és ezért nem emelte ki külön az érdemeit Wesselényi Polixénáról írt versében sem, holott akkor még a család alkalmazásában állt. Nem tudni, hogy Wesselényi Polixéna búcsúztatóját is csak Daniel Polixéna nyomására írta-e meg, vagy egykori tanítványával jobb kapcsolatban maradt, mint annak anyjával. A Wesselényiektől azonban nem szakadt el teljesen a későbbiekben sem. Zsuzsanna 1786-ban az ő pártfogását kérte Pesten tanuló fia, Bánffy Farkas számára. Lehet, hogy az ellenséges érzelmek csak Daniel Polixénára vonatkoztak, esetleg a család egyszerűen nem vett tudomást róluk, mindenesetre úgy tűnik, hogy még húsz év múltán is számítottak a tanítóra.⁸⁸

Bár Cornides leveleiből Daniel Polixéna elviselhetetlen zsarnoknak tűnik, a tanító távozását nem mindenki értékelte egyformán. Kemény Simon, miután Cornides helyettesítésére anyósa szolgálatába küldte udvarából Deáki Pált, megjegyezte: „*Cornides urtól elég háládatlanság, a' mit tselekszik, a' Világ is meg itéli, de a' mi nagyob, az Istentől Itiletett nem egyebet várhat, hogy erővel nem tartja N[agysá]g[o]d jól tselekszi, mert sikeretlen szokott lenni az ollyatén tanítás*”.⁸⁹

Cornidesszel szemben, a Wesselényi gyerekek következő nevelője, Deáki Pál „hű” maradt Daniel Polixénához, és búcsúztatójában nagyrabecsülését fejezte ki az asszony iránt. Tőle tudjuk, hogy egyes személyek felkarolásán túl a bárónő adományokkal segítette a zsbói református templomot és más templomokat, valamint a kolozsvári árvaházat is.⁹⁰

A halotti beszédekben szinte mindig megtaláljuk az elhunyt patrónusi tevékenységére vonatkozó utalásokat, hiszen a szerzők gyakran maguk a támogatott személyek, akik így akarták kifejezni hálájukat. Ezzel szemben sokkal kevesebb szó esik például a gazdaság irányításáról, amely pedig nyilvánvalóan sok időt és energiát lekötött. Ez a hangsúlyeltolódás olyan műfaji sajátosság, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni az elemzés során.

A gazdasszony

A serénység volt Daniel Polixéna harmadik érdeme. Mivel a parentációk szerzői többnyire egyházi emberek voltak, akiknek értékrendjében a ház körüli teendők nem foglaltak el kiemelt helyet, a halotti beszédek nem tértek ki részletesen rájuk.

fordult, hiszen a Múzsák Védelmezőjénél [Teleki Józsefnél] jobb helye lesz, mint az Amazonok királyságában volt. „*Je Vous felicite de tout mon coeur sur la melioration de Votre Fortune, qui sera mieux placée auprès d'un Protecteur des Muses, que dans le Royaume des Amazones que Vous venés de quitter*.” MOL P654 31. t. Cornides Dániel Teleki Józsefhez (1766. október 26.)

⁸⁷ MOL P 654. 31. t. Cornides Dániel levelei Teleki Józsefhez (1766. július 28. és 1766. szeptember 7.) és CSANAK, 1983.

⁸⁸ BÁNFFY, 1875. 50. sz. 785.

⁸⁹ KÁL 250/245. Kemény Simon levele Daniel Polixénához (1766. augusztus 5.)

⁹⁰ DEÁKI [FILEP], 1776. 35.

A nőktől elvárt szerepek azonban megkövetelték, hogy legalább említés szintjén szóba kerüljenek. Sokkal nagyobb hangsúlyt kapott azonban mindez a családi levelezésben, amely alapján finomítani lehet a prédikátorok állításait.

Egy ilyen apró momentum Pekri Polixéna 1743-ból származó anyai intése, melyben az elkényelmesedéstől óvja lányát: *„Ha ott is van nénéd Bethlen Eva, de te azért az Banfi hajnalt ne alugjál, hanem kelj fel idején az mint szoktál...”*⁹¹ Daniel Polixéna serénységének azonban ennél ékeesebb bizonyítéka a virágzó zsidói gazdaság. A Wesselényi-kastélyt, amely a Rákóczi szabadságharcban erősen megrongálódott, Wesselényi István és Daniel Polixéna újjátta fel 1740–1750 között,⁹² majd hozzáfogtak a komlódi udvarház kialakításához. Wesselényi István 1750–1753 között kelt leveleiben folyamatosan tudósítja feleségét az építkezés állásáról. Az utolsó ismert levélben, 1753. november 4-én arról számol be, hogy a kőműves munkák befejeződtek. Az építkezés azonban valószínűleg elhúzódott, mert Szathmári Pap Zsigmond szerint a házat csak 1757 nyarán szentelték meg, amikor a vendégek előtt a Wesselényi gyerekek is egy rögtönzött bemutatót tartottak tudásukból.⁹³ Az erős akarátú asszony maga is kivette a részét a munkák irányításából, a beszerzésekből, hiszen a számlák többsége az ő keze írása.⁹⁴ 1755-ben Wesselényi István istállót építtetett híres ménesének,⁹⁵ amelyet Daniel Polixéna férje halála után is tovább szaporított. Bátyjával, ifj. Daniel Istvánnal való levelezésben többször is előkerülnek a lótenyésztéssel kapcsolatos ügyek: *„az Kancza után nem küldök, ne hogy a K[egyel][me]d Ménese fogyon, és annak Anyja máshová költözzék”* – írja ifjabb Daniel István 1759. július 15-én, évekkal később pedig egy jó lovászt ajánl hűgának: *„Groff Betlen Pál Bátyám Lovász Mesterét Lovak tanítására alkalmas ember[ne]k esmérem, Erdélyben tsak olyat sem találhatni, mint ő, ha meg fogadhatnád, azt tartom Káros ember nem lenne.”*⁹⁶

Daniel Polixéna különböző mesterségeket is meghonosított Zsidón: szabókat, gombkötőket, paszományozókat telepített le, selyemhernyó-tenyésztésbe kezdett.⁹⁷ A gazdasággal kapcsolatos határozott elképzelései férjét időnként rosszálló megjegyzésekre késztették. Ez kicsit bánthatta ugyan az asszonyt, de nem törte le kezdeményező-készségét, mint arról a következő levélváltás tanúskodik. 1749. október 23-án Wesselényi István beszámol arról, hogy *„az takáts ben van besztertzen az nyomtatást tanullya, az vásznat mihelyt érkeztem mingjárt bé küldöttem Besztertzére, nem tudom mitsoda hasznod lesz abbol az nyomtatásbol, de költség látom elég vagjon réa, hatvan forintal sok nyomtatott vásznat vettem volna én.”* Majd a következő, október 30-iki levélben felesége értetlenkedésére válaszolva közli: *„én az 60 forintott nem az*

⁹¹ KÁL 250/245. Pekri Polixéna levele Daniel Polixénának (1743. augusztus 3.) A „Banfi hajnal” a késői felkelésre utal, lásd O. NAGY, 1966. 69.

⁹² BIRÓ, é. n. 63.

⁹³ KÁL 250/245. Wesselényi István levelei (1750. október 23–1753. november 4.), SZATHMÁRI PAP, 1759. 33.

⁹⁴ A család egy kései leszármazottja utal erre cikkében. Lásd WESSELÉNYI, 1973. 21.

⁹⁵ BIRÓ, é. n. 63.

⁹⁶ KÁL 250/245. ifj. Daniel István levelei Daniel Polixénához (1759. július 15. és 1765. május 21.)

⁹⁷ TRÓCSÁNYI, 1965. 14.

ujjambol szoptam mert nekem specificatiom van” a költségekről, amelyeket még tovább súlyosbít, hogy a takács távollétében, annak felesége figyelmetlenségében felgyújtotta a takácsházat, amely a benne lévő anyagok és kész munkák nagy részével együtt leégett.⁹⁸ Bár az eset komoly anyagi kárt jelenthetett, nem tántorította el Daniel Polixénát a további beruházástól, amelyről férjét csak utólag értesítette. „... szökött vöttél én nem bánom tsak légjen vagj talallyunk alkalmatosságot az meg mivelésére egj járást vintzellért is kellett volna neki fogadni, karokatt penig ott kel helyben keresni, mert olyan meszsze nem lehet karokott vitetni...” – írja Wesselényi István november 8-án belenyugodva felesége döntésébe, de éreztetve vele, hogy a gazdasági ügyek viteléhez alapvetően ő ért jobban.⁹⁹

Daniel Polixéna azonban már özvegyasszony volt, amikor 1766-ban a Kamara intézkedése kapcsán birtokai egy részét, több erdélyi főúrhoz hasonlóan, elveszítette. Ekkor veje, Kemény Simon járt el az udvarnál annak érdekében, hogy minél kevesebb kárt szenvedjenek, illetve, hogy bizonyos jóvátételt kapjanak. Anyósát levélben tájékoztatta az eseményekről, és dicsérte férfias kiállását, határozott intézkedéseit és diplomáciai érzékét. „Nagy örömemre szolgálnak a’ N[agysá]god Levelében méltoztatott Declaratioi, adnáis az Isten sok Férjfiakban azt a’ jó Haza fiui Indulatot, Resolutiot, és Prudentiát, mellyet N[agysá]god Leveleiből tapasztalok, boldogabb lehetne szegény Hazánk; meg kell vallanom olly’ moddal folytatta N[agysá]god elvett Portioi iránt, a’ mint látom mind oda le a Dolgot, mind velem itten a’ Correspondentiakat, hogy azokbol sokat segithettem Dolgainkban, késők lévén mások a’ tudositásokban, mind pedig csekély Opinioimmal ugy meg egyezett a’ N[agysá]god operatioja hogy bár más több kárt vallott Urak cselekedtek volna akképpen...”¹⁰⁰

A mindennapi élet szempontjából a Wesselényi Máriáról szóló a legbeszédesebb forrásunk, talán éppen azért, mert maga a férj írta. Teleki Ádám beszámolt arról, hogy felesége gyermekeik napi teendőinek megszervezése és a cselédek feladatainak kiosztása mellett maga is süttött, főzött, varrt, gyolcsot szőtt, selymet készített. Az évszázados gyakorlatot és az életvezetési tanácsadókönyvek javaslatait követve ezeket az ismereteket még a szülői házban szerezte meg. A dolgos asszony rendbe tette a kertet, halastavakat ásott, gyümölcsfákat, virágokat ültetett, így a terület egyszerre vált kikapcsolódást nyújtó pihenőhelyé és a gazdaság hasznos részévé. A cselédekkel szigorúan, de igazságosan bánt. Nem engedett senkit sem henyélni, nem viselte el az erkölcstelenséget és káromló beszédet, de maga is jó példával járt elől. Mindebben Telekiné megfelelt az életvezetési tanácsadókönyvek normáinak, annál meglepőbb azonban, hogy az arra érdemes cselédeket ki is taníttatta, ahogy annak idején anyja is tette. A jó gazdasszony képe rajzolódik elénk a leírásból, aki a háziasszonyi teendők mellett saját maga és háznépe lelkére és szellemére is gondot fordított. Még ha a leírás gyanúsán tökéletesnek mutatja is be Wesselényi Máriát, azt megtudhatjuk belőle, hogy Teleki számára milyen volt az ideális asszony. „Tselédei között tartott fenytiket, / Mint a’ jó erköltsre vezető jó féket. / Szitkos káromló

⁹⁸ KÁL 250/245. Wesselényi István levelei Daniel Polixénához (1749. október 23. és 1749. október 30.)

⁹⁹ KÁL 250/245. Wesselényi István levele Daniel Polixénához (1749. november 8.)

¹⁰⁰ KÁL 250/245. Kemény Simon levele Daniel Polixénához (1766. május 30.)

szó ottan nem hallatott, / Az erköltstelenség ottan nem nyughatott. / Meg-tartotta köztök illőleg hatalmát, / De ám meg-is atta mindennek jutalmát. / Bóldogok valának ezek-is környüle. / Nyitva vólt azokra keze, szeme, füle. / Nem vólt ott éhségtől hervadt ábrázat, / Meg-vólt az eledel, 's illő ruházat. / Taníttatásokban-is vólt szorgalmatos, / A' ki mint közüllök vala alkalmas. Taníttatván ez vagy amaz Mesterségre, / Mellyel élelmeket szerezhetnék végre.”¹⁰¹

Jellem és jellemzés

Daniel Polixéna erős személyisége rányomta bélyegét családjára. Az asszony bölcsességét mindenki nagyra becsülte, amint az a prédikátorok és II. József elismerő szavaiból kiderül. Példamutatónak tartották hitét, mellyel másokat gazdagított, gyermekeinek magas színvonalú taníttatását, gazdaságának fejlesztését. Gyermekei magukkal vitték ezt az örökséget: a műveltséget, a könyvek szeretetét, és ki őszinte készletéből, ki önmagát legyőzve, de mindannyian folytatták anyjuk irodalmi működését. Az örökség másik része már nem ilyen elismerésre méltó. Az indulatos természet azonban elsősorban a fiút, Wesselényi Miklóst sújtotta. „A Wesselényiek családi jellemök: szelídség, állhatatosság, vallásosság, ember- és honszeretet. Öreg Wesselényi Istvának neje Daniel Polixéna indulatos és türelmetlen véralkatát becsempészte utódai – a Miklósok – erökbe, míg a másik ágon leszármazott Wesselényiek máig napig megtarták eredeti szelídségöket. A szerencsétlen Daniel vér okozá, hogy István fia, az idősb Miklós, kényeztető hibás nevelés hozzájárultával, ingerlikeny s néha dühig indulatos [...] de e szerencsétlen természete mellett minden fölséges tehetséggel áldva volt.”¹⁰²

Újfalvi leírásán kívül Daniel Polixéna indulatos természetét támasztják alá Cornides panaszkodó szavai is. A halotti beszédek viszont egy eszményi képet mutatnak: „... az ő maga viselése Uri Characteréhez illendő és minden Kevéség nélkül lévő Gravitás, Beszéde tiszta okosság, másokkal való társalkodása Kedves Nyájasság, és tettetés nélkül való Barátság vala, a' Felsőbbekhez méllységes Tisztelettel a' magával egyenlőkhöz szeretettel, az Alsóbbakhoz nyájjas és okos le ereszkedéssel, nevezetesen pedig az Istennek szolgálaihoz kedvességgel, és illendő Tiszteleteket meg-adó betsülettel viseltetik vala.” Az illemtankönyvbe illő jellemzést Incze Mihály ezután egy olyan megjegyzéssel finomította, amelyet akár Cornides is magára vehetett: „minden ötet közelebből Esmérőknek, a' kik tudják illendőképpen estimálni a' Virtust, és a' Tudományt, kedvoeket szereteteiket meg-nyerte vala, és hogy az ő benne lévő Virtusok, a' Férfiakban szintugy mint az Aszszonyokban lévő természeti némely hibákat, fogyatkozásokat, Haragot, indulatosságot 's több e' féle, két képpen [!] feljül múlták légyen, meg-valják vala, és mind ezek Daniel Polyxenát égy ritka Virtusokkal fel-ruháztatott, Bölts, Kegyes, és Gondos Uri Aszszony-ságnak mondják vala.”¹⁰³

A halotti beszédekből is fény derül tehát Daniel Polixéna emberi gyengeségeire, de a műfaj jellegéből adódóan úgy jelenítik meg őket, hogy ne az elhunyt érdemeit

¹⁰¹ TELEKI, 1786. 35–36.

¹⁰² ÚJFALVI, 1990. 71.

¹⁰³ INCZE, 1776. 17–18.

csökkentsék, hanem inkább ellenlábait szégyenítsék meg velük. Újfalvy, Cornides és Incze Mihály jellemzéseinek ellentmondásait Rettegi György oldja fel: „Wesselényi Istvánné, nagy tanult, okos, de kemény asszony, úgyhogy sok kárt is tett szerfelett való keménységével magának”.¹⁰⁴

*

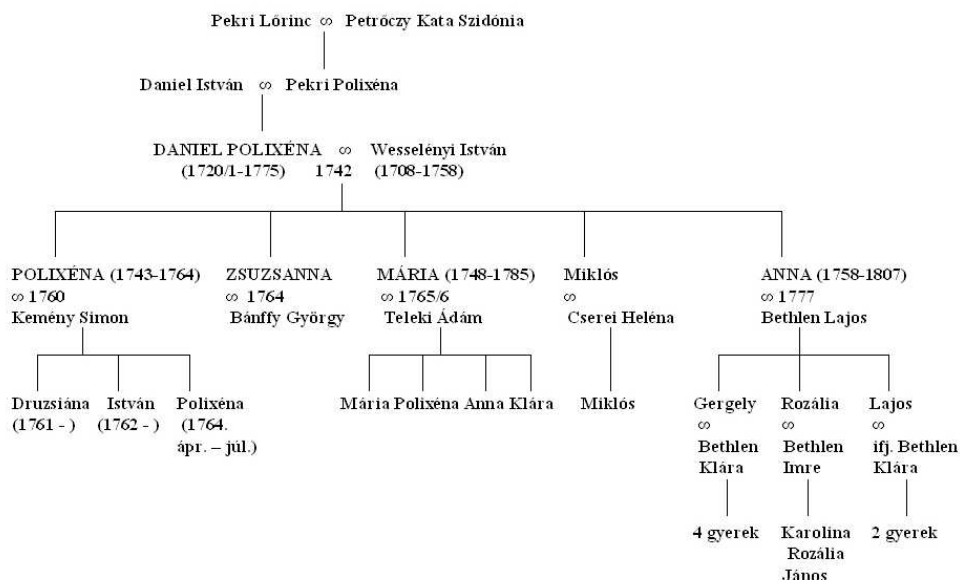
Daniel Polixénáról a halotti beszédek alapján megrajzolt kép lehetőséget ad arra, hogy bepillantást nyerjünk a 18. századi előkelő protestáns nemesasszonyok életébe. A prédikátorok által nyújtott leírás az ideális nőt jeleníti meg, és minden bizonnal pozitív irányba torzít, de ennek ismeretében jól felhasználható forrást jelent Daniel Polixéna személyének és a nőekkel szemben támasztott általános elvárások vizsgálatához. A három kiemelkedő tulajdonság, amelyek köré a halotti beszédek csoportosulnak, a három legfontosabb asszonyi szerepkört takarja. A bölcsesség az anya és feleség, a kegyesség a hívő, a serénység pedig a gazdasszony feladatainak feleltethető meg. A Daniel Polixénát búcsúztató beszédekben a bölcsesség megjelenítésére helyeződik a hangsúly, ami az ő esetében túlmutat a férjét segítő és gyermekeire gondot viselő asszony képén, és a művelt, irodalmi tevékenységet folytató nőt is szimbolizálja. Mivel ez eltér a parentációk toposzaitól, feltételezhetjük, hogy Daniel Polixéna értékrendjéhez ezen a ponton közelebb jutottunk. A kegyesség bemutatása már kisebb szerepet kap, bár erősen kapcsolódik az előzőekhez. A gyermeknevelés a valláson alapul, és a műveltség is a hitet szolgálja a kegyes irodalom fordításával, terjesztésével. A kegyesség gyakorlásához tartozik még a hitéletben való buzgó részvétel és az adakozás, a rászorulókat patronálása, melyben a prédikátorok szerint Daniel Polixéna példamutató volt. Legkevesebb szó a serény asszonyról esik, pedig az utalásokból arra lehet következtetni, hogy e téren is újtónak számított. Ez a hiány fakadhat abból, hogy a bárónő ebből a szempontból tért el legkevésbé az átlagtól, de nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a prédikátorok egyházi emberek lévén, talán kisebb jelentőséget tulajdonítottak a gazdasággal kapcsolatos sikereknek, mint a szellemi és vallási életben való példamutatásnak.

A halotti beszédek fontos forrást jelentenek a korszak nőideáljáról, mivel szerzőik nem tudatosan írták le az eszményi képet, hanem az elhunytat igyekeztek úgy megjeleníteni, ahogy a család, a közösség elvárta, és meg akarta tartani az emlékezet számára. Ez érezhető Daniel Polixéna és a Wesselényi lányok parentációiból is, melyek egy olyan korszakot reprezentálnak, amikor a nőekkel kapcsolatos szemléletmódban már megindult egy lassú változás. Daniel Polixéna ebben a folyamatban kortársai többségét megelőzve vett részt. Műveivel, valamint lányai nevelésével tudatosan is hozzájárult a női nem képességeiről, feladatairól vallott elképzelések felülbírálásához.

¹⁰⁴ RETTEGI, 1970. 331.

Függelék

Daniel Polixéna halotti beszédek alapján kirajzolódó családfája

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források:

MOL Magyar Országos Levéltár (Budapest)
MOL P 654. A Teleki család gyömrői iratai.

KÁL Kolozsvári Állami Levéltár (Románia)
KÁL 250/245. 250. A Zsibói Wesselényi család fondja. 245. I. Wesselényi Istvánné Daniel Polixénának címzett levelek.
KÁL 250/246. 250. A Zsibói Wesselényi család fondja. 246. I. Wesselényi Istvánné Daniel Polixéna által írt levelek.

Kiadott források és szakirodalom:

ARND
1764 ARND János: *A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt sziveket élesztő jó illatú tizenkét lilium, mellyeket... magyar nyelvre fordított... ki-nyomtatottatott grof PETRÖTZI Kata Szidónia. Most pedig... liber baronissa Daniel Polixéséna ... maga költségével újonnan kinyomtatott.* H. n., k. n., 1764.

BÁNFFY
1875 B. Bánffy Györgyné B. Wesselényi Zsuzsanna naplója. In: *Történelmi Lapok*, 2. (1875) 46–50. sz. 721–725, 737–740, 753–756, 769–773, 785–787.

BEAUMONT

- 1781 BEAUMONT Mária: *Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza melly azoknak szíveknek formáltatásokra, értelmeknek meg-világosításokra készített Frantzia nyelven.* [Ford.: Dersi Ö. Sámuel és Tordai Sámuel]. Kolozsvár, Kaprontzai Ádám, 1781. 1–4. könyv.

BELLÁGH

- 2005 BELLÁGH Rózsa: Mecenatúra Bod Péter korában. In: *Magyar Könyvszemle*, 121. (2005) 3. sz. 328–335.

BIRÓ

- é. n. BIRÓ József: *Erdélyi kastélyok*. Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet. Singer és Wolfner, é. n.

BOD

- 1766 BOD Péter: *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós emberek... historiájok*, Szeben, k. n., 1766.

CORNIDES et al.

- 1765 CORNIDES Dániel – VESSELÉNYI Miklós – DANIEL István–DANIEL Sámuel: Koporsóban égő szövetnek... Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... hites párja. In: *Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet...Vesselényi Polyxéna ifju úr aszszony ö nagyságának... feleségéhez valo... hűségének jeléül emelt... Kemény Simon*. Kolozsvár, k. n., 1765.

CSANAK

- 1983 CSANAK Dóra, F.: Cornides Dániel a titkár és barát. In: Csanak Dóra, F.: *Két kor-szak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest, Akadémiai, 1983. 443–454.

DANIEL

- 1896 DANIEL Gábor, id.: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza: Eredeti családi okmányok és más hiteles adatok után*. Budapest, Franklin, 1896.

DANIEL

- 1752 DANIEL István: *Monita paterna*. Nagyszeben, k. n., 1752.
- 1759 DANIEL István: Vigasztalo levele, mellyet... vejének... Vesselényi István urnak... halálát meg-értvén... leányához... Dániel Polikséna aszszonyhoz... botsátott. In: *Földi rövid pallya-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István...* Kolozsvár, k. n., 1759.
- 1764 DANIEL István: *Descriptio vitae... de Daniel de Vargyas*. Nagyszeben, k. n., 1764.
- 1766a DANIEL István: *Isten eleibe bocsátott alázatos könyörgéseknek... gyakorlása*. Nagyenyed, k. n., 1766.
- 1766b DANIEL István: *Variarum meditationum sacrarum miscellanea*. Nagyenyed, k. n., 1766.
- 1767 DANIEL István: *Az örök életre vezető egyenes út*. Nagyenyed, k. n., 1767.

DEÁKI [FILEP]

- 1776 DEÁKI [FILEP] Pál: Az igaz Keresztény Virtusoknak világosságával fénylő... életnek Szép Példája...Dániel Polyxéna... Vesselényi István... özvegye. In: *Az Ezüst rostélyokban fénylő arany alma... A' mellyekkel, Meg-tiszteltetett... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... Özvegye*, Kolozsvár, k. n., 1776.

DEÁKI FILEP

- 1765 DEÁKI FILEP Sámuel: A' maga Büneiből... meg-tisztított... Vesselényi Polikséna... Kemény Simon... Kedves Úri Párjának... In: *Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet...Vesselényi Polyxéna ifju úr aszszony ö nagyságának... feleségéhez valo... hűségének jeléül emelt... Kemény Simon*. Kolozsvár, Kemény Simon, 1765.

DEÉ NAGY

- 1997 DEÉ NAGY Anikó: Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században. In: SIMON Melinda – SZABÓ Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. Szeged, Scriptum, 1997. XXV-XXXVII. (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai, II.)

DWI

- 1787 DWI: Hazánk dicső asszonyairól. In: *Magyar Musa*, 2. (1787) 43–44. sz. 348–350.

FÁBRI

- 1999 *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865*. Szerk.: FÁBRI Anna. Budapest, Kortárs, k. n., 1999.

F[EL]VINTZI TAKÁTS

- 1808 F[EL]VINTZI TAKÁTS János: Az igaznak boldog halála... Vesselényi Anna... Bethlen Lajos... Özvegye... Marosvásárhely, k. n., 1808.

FENOUILLOT

- 1785 *Gállya Rabb a'vagy Jutalma az Fiui avagy Magzati Szeretnek...* FENOUILLOT Falber Uramtól Frantziából Németre Fordított, Most ujjabban a' Németből Magyarra fordított... VESSELÉNYI 'Su'sannától... Kolosvár, k. n., 1785.

HUSZTI

- 1765 HUSZTI György: Koporsóban égő szövetneke... Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... Hites Párja... In: *Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet...Vesselényi Polyxéna ifju úr aszszony ö nagyságának... feleségéhez valo... hűségének jeléül emelt... Kemény Simon*. Kolozsvár, k. n., 1765.

INCZE

- 1759 INCZE Mihály: Igaz, tökéletes... Úri Férjfiú... Vesselényi István... In: *Földi rövid pallya-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István ...* Kolozsvár, k. n., 1759.
- 1765 INCZE Mihály: Élete' leg szebb idejében erőszakot szenvedett de nyugodalmat vett kegyes lélek...Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... Élete Párja... In: *Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet...Vesselényi Polyxéna ifju úr aszszony ö nagyságának... feleségéhez valo... hűségének jeléül emelt... Kemény Simon*. Kolozsvár, k. n., 1765.

INCZE

- 1776 INCZE Mihály: Bölts, kegyes, és gondos... aszszony... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... özvegye. In: *Az Ezüst rostélyokban fénylő arany alma... A' mellyekkel, Megtiszteltetett... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... Özvegye.* Kolozsvár, k. n., 1776.

KECSKEMÉTI

- 1998 KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* Budapest, Universitas, 1998. (*Historia Litteraria*, 5.)

KELEMEN

- 1913 Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez. Szerk.: KELEMEN Lajos. Kolozsvár, Daniel Gábor, id., 1913.

LÁSZLÓ

- 2005 LÁSZLÓ Zsófia: Daniel Polixéna és lányai. Nőnevelés, női műveltség a halotti beszédek tükrében. In: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* Szerk.: STEINERT Ágota. Budapest, Kortárs, 2005. 23–31.
- 2007 LÁSZLÓ Zsófia: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány”. Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor. [Budapest], Argumentum, [2007]. 227–245.

LITTLETON

- 1786 LITTLETON Györgynek... A' szent Pál apostol meg-téréséről, és apostoli hivataláról való Jegyzései... Melly... Németből Magyarra fordított... VESSELÉNYI 'Su'sánnánától... Kolozsvár, k. n., 1786.

MARKÓ

- 2001 Új Magyar Életrajzi Lexikon. I. kötet. Főszerk.: MARKÓ László, Magyar Könyvklub, 2001.

MEYER

- 1783 MEYER András: *Barátságos oktatás hogy kellessék egy ifju aszszony embernek magát a' díszes erkölcsökben méltóképpen formálgatni.* Ford. és jegyzetekkel ellátta: SZERENTSI NAGY István, Poson-Buda, Benedickt Mihály és Társai, 1783.

MONOK

- 2002 MONOK István: A francia könyv Magyarországon a 16–18. században. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Szerk.: FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György. Budapest, 2002. 279–290. (*Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.*)

NAGY-SÁRVÁRY

- 1861 NAGY Benő, kulini – SÁRVÁRY Elek: *Magyar hölgyek életrajza.* Debrecen, Csáthy és Társa, 1861.

NAGY

- 2001 NAGY Zsófia Borbála: „Asszonyok „árnyék képe”: Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben. In: *Irodalomtörténet*, 82. (2001) 1. sz. 23–41.

NEMES

2003 NEMES Adél: „Az isteni bölts igazgatásnak titkos utairól”: Halotti prédikációk a 18. században. In: *Könyvesház*, 12. (2003) 1-2. sz. 41-46.

N. N.

1775 N. N.: *Keresztyéni gázdálkodásának jutalmát... el-nyert igaz Polyxena... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... Hites Társa*. Kolozsvár, k. n., 1775.

N. N.

1781 N. N.: *A' fő hadi-vezérnek Halálos ágyában Gyermekéhez tett Utolsó Tanításai Mellyek által a'ra kívánnya őket meg-tanítani, hogy mivel legyenek Vallásokhoz, Királyokhoz, és a' Társalkodó-élethez Kötelesek*. Németből Magyar Nyelvre fordítottak B. Josintzi Sándor által. Kolo'sváratt, Kaprontzai Ádam által 1781.

N. N.

1784 N. N.: *A' nemes kis asszonyoknak való emlékeztetés*, Kolozsvár, k. n., 1784.

N. N.

1804 N. N.: *Barátságí vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné [Újfalvy Krisztina] asszonnyal a két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései*. Kolozsvár, k. n., 1804.

N. N.

1833 N. N.: Tudós magyar asszonyok a XVIII. században. In: *Honművész*, 1. (1833) 36. sz. 287.

O. NAGY

1966 O. NAGY Gábor: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, Gondolat, 1966.

OFFEN

2000 OFFEN, Karen: Reclaiming the Enlightenment for Feminism. In: Uő.: *European Feminisms 1700-1950. A Political History*. Stanford, Stanford University Press, [2000]. 31-49.

OROSZ

1962 *A magyar nőnevelés úttörői*. Összeáll.: OROSZ Lajos. Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.

PÁZMÁNY

1983 PÁZMÁNY Péter: *Válogatás műveiből*. II-III. köt. *Prédikációk* 1-2. Budapest, Szent István Társulat, 1983.

PETRŐCZY

1690 *A Papista Vallásra Hajlott Lutheranusok Lelkek ismerétinek kinnya*, Mellyet... Mayer Fridrik János nevű Doctor és P. P. eleikben írása által kibocsátott. Fordította Petrőczy Kata Szidónia. H. n., 1690.

1705 *A kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom*. Mellyeket... Arnd Jánosnak... az igaz keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvből válogatott ki... és Magyar nyelvre fordított és... maga költségével kinyomtatott Gróf Petrőczy Kata Szidonia. Kolozsvár, 1705.

1708 *Jó illattal fűstölő Igaz Szív*, Mellyet... Arnd Jánosnak... az igaz Keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvből válogatott ki... és Magyar nyelvre fordított... maga költségével ki- is nyomtatott Gróf Petrőczy Kata Szidónia. Lőcse, 1708.

PICTET

1752 PIKTÉTUS [PICTET] Benedek: *A' keresztyén ethikának summás-veleje...* Deákból Magyarra fordított... DANIEL Poliksena... által... Kolozsvár, k. n., 1752.

POULLAIN DE LA BARRE

1673 POULLAIN DE LA BARRE, François: *De l'égalité des deux sexes, discours physique et moral.* Paris, Chez Jean du Puis, 1673.

RETTEGI

1970 RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784.* Bev., jegyzetek: JAKÓ Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1970.

S. SÁRDI

2002 S. SÁRDI Margit: *Lánykérés, házasság, szerelem.* In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Szerk.: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Budapest, Universitas, 2002. 49–65.

SARASA

1784 SARASA Alfons Antal: *Szüntelen való örvendezésnek mestersége, Mellyet...* Németből Magyarra fordított... WESSELÉNYI Mária... Kolozsvár, k. n., 1784.

SHERLOK

1742 SHERLOK, Wilhelm: *Verwahrungs-Mittel gegen das Pabsthum.* Halle in Magd., 1742.

SONNET

1993 SONNET, Martine: *A Daughter to Educate.* In: *A History of Women in the West.* Vol. III. Renaissance and Enlightenment Paradoxes. Eds.: ZEMON DAVIS, Natalie – FARGE, Arlette. Cambridge–London, The Belknap Press of Harvard University Press, 1993. 101–131.

STAPFER

1774 STAPFER Fr. János: *A' keresztyén vallásra való út-mutatás...* Német' Nyelvből Magyar' Nyelvre Fordította... VESSELÉNYI Anna... Kolozsvár, k. n., 1774.

STURM

1784 STURM Kristóf Kristián: *Istennel való társalkodás, a' reggeli órákon az esztendőnek minden napjaira, melly... a' negyedik meg-bővített ki adás szerint,* Németből Magyar nyelvre fordított KÁRMÁN József... által. Első rész, Posony, 1784.

SZATHMÁRI PAP Mihály

1776 SZATHMÁRI PAP Mihály: *Halotti orátio Mellyben... Dániel Polyxena... Vesselényi István... özvegyének... emlékezetét... Halhatatlanná tenni igyekezte... In: Az Ezüst rostélyokban fénylő arany alma... A' mellyekkel, Meg-tiszteltetett... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... Özvegye.* Kolozsvár, k. n., 1776.

SZATHMÁRI PAP Zsigmond

- 1759 SZATHMÁRI PAP Zsigmond: Az egek' meg-nyílásának és az Isten' ditsőségének látásával lelkét Je'susának ajánlott István... Vesselényi István. In: *Földi rövid pályafutásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István ...* Kolozsvár, k. n., 1759.

SZINNYEI

- 1893 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 2. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1893.

TELEKI

- 1773 *Czid. Szomorú játék. Mellyet hajdan Corneille Péter Frantzia nyelven készített, Mostan pedig Magyar Versebbe foglalt Gróf Teleki Ádám*. Kolozsvár, k. n., 1773.
- 1786 TELEKI Ádám: *Emlékeztető oszlop mellyet... élete párjának... Vesselényi Máriának... emlékeztére... emelt... Teleki Ádám...* Kolozsvár, k. n., 1786.

TIEDE

- 1784 TIEDE János Fridrik: *Istennel való társalkodás, az estvoéli órákon az esztendőnek minden napjaira... a' negyedik helyes ki-adás szerént, Magyar nyelvre fordított, KÁRMÁN József... által. Második rész, Posony, 1784.*

TRÓCSÁNYI

- 1965 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.

ÚJFALVI

- 1990 ÚJFALVI Sándor: *Emlékiratok*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1990.

VERESTÓI

- 1759 VERESTÓI György: *Politicus inculpatus...Stephanus... Vesselényi...* In: *Földi rövid pályafutásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István...* Kolozsvár, k. n., 1759.

VERESTOI

- 1786 VERESTOI György: *Jesusát szerető... igaz és valóságos Maria... Vesselényi Mária...* Kolozsvár, k. n., 1786.

VAJDA

- 1894 *A Vargyasi Daniel család közpályán és a magánéletben*. Szerk.: VAJDA Emil. Budapest, Daniel Gábor, id., 1894.

WESSELÉNYI

- 1973 WESSELÉNYI Miklós: *Egy család története*. In: *Magyarország*, 10. (1973) 51. sz. 21.

WESSELÉNYI

- 1759 WESSELÉNYI [WESSELÉNYI] Polixéna: *Szomorú kesergő versei... Mellyekkel... Atyjoknak... Vesselényi István[nak]... halálát... kesergi*. In: *Földi rövid pályafutásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István...* Kolozsvár, k. n., 1759.

ZÁGONI BODOLA

1808 ZÁGONI BODOLA János: *Tiszta és fényes biborba fel-öltözött aszszony... Vesselényi Anna... Bethleni Bethlen Lajos... Özvegye.* Marosvásárhely, k. n., 1808.

ZOVÁNYI

1759 ZOVÁNYI József: *Utolsó kenet, mellyel... Vesselényi István... meg-kenettetett... In: Földi rövid pályya-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet... nyert... Vesselényi István...* Kolozsvár, k. n., 1759.